

ДАРОН АДЖЕМОГЛУ
ДЖЕЙМС РОБІНСОН

ВУЗЬКИЙ КОРИДОР

ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА І ДОЛЯ СВОБОДИ

*Переклав з англійської
Геннадій Шпак*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2020

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 316.4:342.72/.73](0.062)

A29

Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс

A29 Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи / пер. з англ. Геннадій Шпак. — К. : Наш формат, 2020. — 520 с. : іл.

ISBN 978-617-7866-17-5 (паперове видання)

ISBN 978-617-7866-18-2 (електронне видання)

Свобода в історії людства завжди була рідкістю. Між гнітом деспотичної держави й насильством від бездержав'я пролягає вузький коридор до свободи. На думку Дарона Аджемоглу і Джеймса Робінсона, саме в ньому держава й суспільство мають урівноважувати одне одного. Як стримувати державу, що має величезний бюрократичний апарат і потужне військо? Як підтримувати в суспільстві співпрацю й захистити його від маніпуляцій поділами і відмінностями?

У цій книжці дослідники дають відповідь на питання, чим є свобода і чому одним суспільствам вдається її досягнути, а іншим — ні. Автори світового бестселера «Чому нації занепадають», описуючи історичні події від згадок на глиняних табличках і до сучасності, показують на прикладах, як різні суспільства проходять крізь вузький коридор з різними наслідками для себе.

УДК 316.4:342.72/.73](0.062)

Перекладено за виданням: Daron Acemoglu and James A. Robinson. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty* (NY, Penguin Press, 2019, ISBN 9780735224384).

Головна редакторка *Ольга Дубчак*. Літературна редакторка *Марина Ткачук*. Науковий редактор *Сергій Променко*. Коректорка *Алла Кравченко*. Верстальниця *Наталія Коваль*. Дизайнер обкладинки *стронговський*. Художня редакторка *Оксана Гаджій*. Технічна редакторка *Вікторія Шелест*. Відповідальна за випуск *Ілона Замочна*.

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Євгенові Магді й Артемові Мозговому*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш формат» у ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13 б, м. Харків, Україна, 61036. Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017. Замовлення № 69/02. Підписано до друку 05.02.2020. Тираж 2000 прим. Термін придатності необмежений. ТОВ «НФ», пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.03.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-7866-17-5 (паперове видання)
ISBN 978-617-7866-18-2 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2019 by Daron Acemoglu and James A. Robinson
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
<i>Розділ 1. Як закінчується історія?</i>	15
<i>Розділ 2. Червона Королева</i>	45
<i>Розділ 3. Жага влади</i>	83
<i>Розділ 4. Економіка за межами коридора</i>	104
<i>Розділ 5. Алегорія Доброго Уряду</i>	131
<i>Розділ 6. Європейські ножиці</i>	155
<i>Розділ 7. Небесний мандат</i>	200
<i>Розділ 8. Зламана Червона Королева</i>	233
<i>Розділ 9. Диявол — у деталях</i>	259
<i>Розділ 10. Що сталося з Фергюсоном?</i>	295
<i>Розділ 11. Паперовий Левіятан</i>	327
<i>Розділ 12. Діти Ваххаба</i>	356
<i>Розділ 13. Червона Королева виходить з-під контролю</i>	375
<i>Розділ 14. Вхідження в коридор</i>	409
<i>Розділ 15. Життя з Левіятаном</i>	444
 <i>Подяки</i>	 476
<i>Бібліографічний есей</i>	478
<i>Джерела</i>	495

*Присвячую Арді й Арасові,
дарма що винен вам значно більше.*
Д. А.

*Para Adrián y Tulio. Para mí el pasado,
para ustedes el futuro*.*
Дж. Р.

* Исп. «Андріану і Туліо. Для мене — минуле, для вас — майбутнє».

ПЕРЕДМОВА

Свобода

Ця книжка про свободу, про те, як і чому різні суспільства змогли або не змогли її досягти. А ще — про її наслідки, зокрема в площині добробуту. Ми розуміємо свободу так, як її визначав англійський філософ Джон Локк. Він стверджував, що особа вільна, коли має змогу порядкувати своїми діями, майном і людьми так, як сама вважає за потрібне, не питаючи дозволу і не залежачи від волі інших.

У цьому сенсі свобода — найголовніше прагнення людської істоти. Локк наголошував на тому, що жодній людині не слід завдавати шкоди іншій — її життю, здоров'ю, свободі і майну.

Утім очевидно й те, що свобода в історії людства завжди була рідкістю й залишається рідкістю донині. Рік у рік мільйони людей на Близькому Сході, в Африці, Азії та Центральній Америці тікають зі своїх домівок, ризикуючи при цьому життям і здоров'ям, — не тому, що прагнуть кращого достатку чи комфорту, а лише рятуючи себе і свої сім'ї від насильства і страху.

Інші філософи запропонували багато відмінних визначень свободи. Та найперше, як показав Локк, свобода мусить починатися з відсутності насильства, залякування й інших злостивих дій щодо людини. Люди повинні мати вільний вибір у житті та засоби до існування без загрози несправедливого покарання чи драконівських суспільних норм.

Усе зло світу

У січні 2011 року на ринку Аль-Гаріка в старій частині Дамаска спалахнув спонтанний протест проти деспотичного режиму Башара аль-Асада. Невдовзі по тому в місті Дар'а, на півдні країни, хтось із дітей написав на стіні «Народ хоче скинути уряд». Їх схопили і катували. Коли зібрався натовп, який вимагав їхнього звільнення, двох людей застрелила поліція. Це переросло в масову демонстрацію, що охопила всю країну. Як виявилось, біль-

шість населення справді хотіла повалення уряду. Незабаром почалася громадянська війна. Держава, її військо та сили безпеки зникли з більшої частини країни, як цього й хотів народ. Та замість свободи сирійці одержали внутрішню війну і безконтрольне насильство.

Адам, медіа-організатор з портового міста Латакія, писав про те, що сталося потім:

Ми очікували, що отримаємо дар, а дістали все зло світу.

Гусейн, драматург з Алеппо, підсумував це так:

Ми ніколи не думали, що в Сирію прийдуть ці темні групи — ті, що правлять у ній тепер.

Найперша серед цих «темних груп» — так звана «Ісламська Держава», або скорочено ІДІЛ, що заявила про свій намір створити новий «Ісламський халіфат». У 2014 році вона взяла під контроль велике сирійське місто Ракка. По той бік кордону, в Іраку, вони захопили Фаллуджу, Рамаді та давнє місто Мосул, де проживало півтора мільйона населення. ІДІЛ та інші озброєні угруповання з неймовірною жорстокістю заповнили собою державний вакуум, що лишився після падіння сирійського та іракського урядів. Побиття, скалічення, обезголовлення стали буденними речами. Ось як Абу Фірас, борець Вільної сирійської армії, описує нову сирійську «норму»:

Я вже давно не чув ні про чію природну смерть. Спочатку вбили одного чи двох. Згодом двадцятьох. Потім п'ятдесятых. Відтак це стало нормальним. Якщо вбивали п'ятдесят людей, ми думали: «Хвалити Бога, лише п'ятдесят!». Я вже не можу заснути без гуркоту бомб і свисту куль. У тиші мені чогось бракує.

Амін, фізіотерапевт з Алеппо, згадував:

Один з наших зателефонував своїй дівчині й сказав: «Кохана, у мене закінчуються гроші на рахунок. Я зараз наберу тебе з Амінового телефона». А коли невдовзі вона сама передзвонила, я сказав їй, що його вбито. Вона заплакала, а товариші накинулися на мене: «Навіщо ти їй сказав?» — «Бо це правда, — відповів я. — Адже так і є. Він мертвий»... Я зазирнув у свою телефонну книжку: там лишилося тільки двоє живих. Нам казали: «Коли когось убивають, не витирайте його номер. Просто поміняйте ім'я на "Мученик"»... Тож я відкрив свій список контактів, а там: «Мученик, Мученик, Мученик...».

Падіння сирійської держави спричинило гуманітарну катастрофу небачених масштабів. У країні з довоєнним населенням близько 18 мільйонів загинуло приблизно 500 тисяч. Більше 6 мільйонів було переміщено всередині країни, 5 мільйонів утекли за кордон і нині мають статус біженців.

Проблема Гільгамеша

Веремія, що її викликав колапс держави в Сирії, — не дивина. Філософи й соціологи віддавна стверджують, що для залагодження конфліктів, застосування законів і стримування насильства потрібна держава. Локк писав:

Де немає закону, там немає свободи.

І сирійці почали протестувати, щоб добитися певних свобод від автократичного режиму Асада. Як гірко згадував Адам,

іронія в тому, що ми вийшли на вулиці, щоб викоринити корупцію, злочини, зло і біль. А в результаті знищили і скривдили стількох людей.

Люди, як-от Адам, постали перед проблемою, такою природною для людського суспільства, що вона стала темою однієї з найдавніших літературних пам'яток, які до нас дійшли, — «Епосу про Гільгамеша», записаного на шумерських глиняних табличках 4200 років тому. Гільгамеш був царем Урука, ймовірно, першого міста у світі, що стояло на нині висохлому річці Євфрату на півдні сучасного Іраку. Епос оповідає, що Гільгамеш започаткував дивовижне місто-державу, де процвітала торгівля і якнайкраще було влаштоване життя громадян.

Гляньте, як виблискують його вали, — наче мідь під сонцем. Підніміть-ся кам'яними сходами... пройдіть стінами Урука, обійдіть навкруг міста, огляньте його міцні підвалини, побачте, як майстерно зроблене мурування, роздивіться, що ховають його стіни, усі величні палаци та храми, крамниці та базари, будинки та площі.

Та була одна перешкода:

Хто він, той Гільгамеш?.. Усе місто в його владі, він крокує ним, зухвало задержавши голову, топчучи своїх підданих, наче дикий бик. Він — цар, він робить, що хоче. Забирає сина в батька і губить його, забирає доньку в матері й використовує її... ніхто не сміє йому заперечити.

Гільгамеш був безконтрольний. Чимось схожий на Асада в Сирії. У розпачі люди «волали до неба», до Ану, бога небес, що стояв на чолі шумерського пантеону. Вони молили:

Отче небесний, Гільгамеш перейшов усі межі. Люди скніють під його тиранією... Хіба так має правити твій цар? Чи має пастух пожирати власне стадо?

Ану зглянувся й попросив Аруру, матір усього суцього,

створити двійника Гільгамеша, його друге «я», людину, рівну йому силою й хоробрістю, з таким самим буремним серцем. Створити ще одного героя, щоб він урівноважив першого, — щоб в Уруці настав мир.

Ану, таким чином, знайшов спосіб розв'язати так звану «проблему Гільгамеша» — контролю державної влади, щоб вона творила добро, а не зло. Ідея двійника, висунута Ану, подібна до того, що в наш час називають системою «стримувань і противаг». Двійник Гільгамеша Енкіду став контролювати його. Джеймс Медісон, один з «отців-засновників» урядової системи США, був би втішений цим. Чотири тисячі років тому він виступив би з тезою про те, що конституцію слід вибудувати так, щоб «одне прагнення протидіяло іншому».

Перша сутичка Гільгамеша з двійником сталася тоді, коли він прийшов забрати собі нову наречену. Енкіду заступив йому шлях. Почався бій. І хоча Гільгамеш зрештою переміг, його безмежній деспотичній владі було покладено край. Чи були це перші паростки свободи в Уруці?

На жаль, ні. Стимування й противаги, спущені згори, зазвичай не ефективні: не подіяли вони й в Уруці. Невдовзі Гільгамеш й Енкіду вступили в змову. От як про це зазначено в епосі:

Вони обійнялися й поцілувалися. Узялися за руки, наче брати. Ішли бік у бік. Стали справжніми друзями.

Удвох вони змогли подолати чудовисько Хумбабу, яке боронило великий кедровий ліс у Лівані. Коли боги послали їм у кару Небесного Бика, вони, об'єднавши сили, вбили його. Перспектива свободи зникла разом зі стримуваннями й противагами.

Звідки ж узятися свободі, якщо її не дає держава, обмежена двійниками чи системою стримувань і противаг? Її не дав режим Асада. І, певна річ, не дала анархія, що настала після повалення сирійської держави.

Наша відповідь проста: свобода потребує держави та законів. Але їх забезпечує не держава й не еліта, що її контролює. Їх створюють звичайні

люди, суспільство, громада. Суспільство має контролювати державу, щоб та захищала і розвивала свободу людей, а не нищила її, як це робив Асад у Сирії до 2011 року. Свобода потребує мобілізованого суспільства, яке може брати участь у політиці, протестувати, якщо треба, і голосуванням усувати від влади уряд, коли це можливо.

Вузький коридор до свободи

Головна ідея цієї книжки в тому, що для виникнення та процвітання свободи і держава, і суспільство мусять бути сильними. Сильна держава потрібна для того, щоб стримувати насильство, виконувати закони, надавати суспільні послуги, необхідні для життя, у якому люди при владі роблять і впроваджують свій вибір. Сильне мобілізоване суспільство потрібне для контролю і стримування цілої держави. Двійник і система стримувань і противаг не розв'язали проблеми Гільгамеша, тому що без нагляду суспільства конституції та гарантії варті не більше за пергамент, на якому їх написано.

Між страхом і гнітом деспотичної держави, з одного боку, та насильством і беззаконням, що породжені бездержав'ям, з другого, пролягає вузький коридор до свободи. У ньому держава й суспільство врівноважують одне одного. Цей баланс не виникає в результаті революцій. Між ними триває постійна щоденна боротьба. І вона дає свої плоди. У цьому коридорі держава й суспільство не тільки борються, а й співпрацюють. Ця співпраця надає державі ширші можливості забезпечувати суспільство тим, чого воно потребує, і сприяє кращій його мобілізації для контролю за цими можливостями.

Ми говоримо про «коридор», а не про «двері», позаяк досягнення свободи — це тривалий процес: треба пройти чималий шлях цим коридором, доки насильство буде взято під контроль, будуть написані й впроваджені закони, а держава стане служити своїм громадянам. У цьому процесі держава й еліти мусять навчитися жити в кайданах, які надіває на них суспільство, а різні сегменти суспільства — співіснувати та співпрацювати, незважаючи на всі свої відмінності.

Вузький той коридор тому, що ці завдання — непрості. Як стримувати державу, що має величезний бюрократичний апарат, потужне військо і волю вирішувати, що законно, а що — ні? Як упевнитись, що держава, яка бере на себе дедалі більше відповідальності в складному світі, залишиться покірною і керованою? Як змусити суспільство до співпраці і завадити йому піти проти самого себе, шматованого поділами й відмінностями? Як не дати всьому цьому перетворитися на гру «на нічию»? Це, певна річ, не легко, ось чому цей коридор вузький, і суспільства проходять через нього з дуже різними для себе наслідками.

Спланувати їх заздалегідь не можна. Не так багато лідерів, діючи цілком самостійно, справді пробували сконструювати свободу. Коли держава

та її еліти сильні, а суспільство м'яке, чом би лідерам просто не дарувати людям права і свободи? А коли вони це зробили, чи можна вірити, що вони не відступлять від свого слова?

Джерела свободи можна простежити за історією боротьби за права жінок: від часів Гільгамеша до наших днів. Як суспільство перейшло від стану, коли, як свідчить епос, «цнота кожної дівчини... належала йому», до такого, де жінка має справжні права (принаймні в частині світу)? Можливо, ці права даровані чоловіками? Наприклад, в Об'єднаних Арабських Еміратах існує Рада гендерного балансу; її у 2015 році створив шейх Мохаммед бін Рашид аль-Мактум, віце-президент і прем'єр-міністр країни, правитель емірату Дубай. Щороку ця рада присуджує нагороди в номінаціях «найкраща урядова організація, що підтримує гендерний баланс», «найкраща федеральна влада, що підтримує гендерний баланс» чи «найкраща ініціатива з гендерного балансу». Станом на 2018 рік ці премії, які вручав особисто шейх Мактум, мали одну спільну рису: їх отримали лише чоловіки! Біда такої ініціативи шейха Мактума в ОАЕ в тому, що її впровадили в життя суспільства без участі самого суспільства.

Натомість згадаймо успішнішу історію становлення жіночих прав, прикладом у Британії, де жінкам права не були даровані: вони вибороли їх самі. Жінки сформували громадський рух і стали відомі як «суфражистки». Суфражистки виокремились із Суспільно-політичної спілки британських жінок, руху, заснованого жінками для жінок у 1903 році. Вони не чекали, коли чоловіки вручать їм премію за «найкращу ініціативу з гендерного балансу». Вони мобілізувалися. Вдавалися до прямих дій та громадського непослуху. Підірвали літній будинок тодішнього міністра фінансів, а пізніше — прем'єр-міністра Девіда Ллойда Джорджа. Приковували себе ланцюгами до поруччя перед будівлею Парламенту. Відмовлялися сплачувати податки, а коли їх саджали за це у в'язницю, починали голодувати — їх годували силоміць.

Видатною постаттю руху суфражисток була Емілі Девісон. 4 червня 1913 року, під час знаменитого Епсомського дербі, Девісон вибігла на доріжку перед Анмером, конем, який належав королю Георгу V. Згідно з переказами, у неї в руках був бузково-біло-зелений прапор суфражисток. Як видно зі зробленої в той момент світлини, кінь налетів на неї і причавив (див. вклейку). Чотири дні по тому Девісон померла від одержаних травм. Через п'ять років жінки вперше голосували на парламентських виборах. Вони одержали свої права не завдяки великодушним дарункам лідерів чоловічої статі. Здобуття прав стало наслідком їхньої організації та посилення впливу.

Історія руху за права жінок не унікальна і не виняткова. Свобода майже завжди залежить від мобілізації суспільства і його здатності протистояти державі та її елітам.

ЯК ЗАКІНЧУЄТЬСЯ ІСТОРІЯ?

Анархія насувається?

У 1989 році Френсіс Фукуяма* передрік «кінець історії», коли всі країни світу одержать політичні й економічні інститути Сполучених Штатів; він назвав це «остаточною перемогою економічного і політичного лібералізму». Та лише п'ять років по тому Роберт Каплан у своїй статті «Прийдешня анархія» змалював радикально відмінну картину майбутнього. Щоб наочно показати природу цього хаотичного беззаконня і насильства, він був змушений почати із Західної Африки:

Західна Африка вже нині стає символом [анархії] ... Хвороби, перенаселення, безпричинні злочини, нестача ресурсів, міграції біженців, зростання ерозії міждержавних кордонів, посилення приватних армій, охоронних компаній та міжнародних наркокартелів найяскравіше проглядаються крізь західноафриканську призму. Західна Африка дає належне уявлення про проблеми, які нам часто вкрай неприємно обговорювати і з якими невдовзі зіткнеться наша цивілізація. Щоб показати, якою стане політична карта світу через кілька десятиліть... на мою думку, слід почати саме із Західної Африки.

У статті 2018 року «Чому технології сприяють тиранії» Юваль Ноа Харарі** зробив ще один прогноз щодо майбутнього: прориви в галузі штучного інтелекту знаменують початок «цифрової диктатури», за якої уряди зможуть стежити, контролювати й навіть диктувати нам, як взаємодіяти, спілкуватися і думати.

* Український переклад творів Ф. Фукуяма «Витоки політичного порядку» та «Політичний порядок і політичний занепад» опубліковано у видавництві «Наш формат» у 2019 році. — Прим. ред.

** Український переклад книжки Ю.Н. Харарі «Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього» вийшов друком у видавництві «КСД» у 2016 році. — Прим. ред.

Тож історія і справді може скінчитися, хоч і зовсім не так, як це уявляв Фукуяма. То яким же буде кінець? Триумфом фукуямівської демократії, анархією чи цифровою диктатурою? Посилення державного контролю над інтернетом, медіа і життям звичайних громадян у Китаї може свідчити, що ми прямуємо до цифрової диктатури. Тим часом недавні події на Близькому Сході доводять, що анархічне майбуття — теж цілком імовірний прогноз.

Нам слід обмірковувати всі ці явища системно. Як і радив Каплан, почнімо з Африки.

«Держава 15-ї статті»

Якщо рухатися узбережжям Західної Африки на схід, то лінія Гвінейської затоки зрештою поверне в південному напрямку, до Центральної Африки. Проминувши Екваторіальну Гвінею, Габон і порт Пуент-Нуар у Конго-Браззавіль, ми потрапимо в гирло річки Конго на кордоні Демократичної Республіки Конго, країни, яку часто називають еталоном анархії. Конголезці жартують: відколи в 1960 році країна дістала незалежність від Бельгії, у ній змінилося шість конституцій, проте всі вони малу ту саму 15-ту статтю. Шарль Моріс де Талейран, що в XIX столітті обіймав пост прем'єр-міністра Франції, казав, що конституція мусить бути «короткою і неоднозначною». Саме такою і є стаття 15. Вона коротка і дуже неоднозначна. У ній усього два слова: «*Débrouillez-vous*» («Дбайте про себе самі»).

Зазвичай конституцією вважають документ, що визначає обов'язки та права громадян і держави. Держава мусить розв'язувати конфлікти серед громадян, захищати їх, надавати основні громадські послуги, як-от освіта, охорона здоров'я й інфраструктура, яких окремі особи не здатні забезпечити собі самостійно. Конституція не повинна проголошувати: «Дбайте про себе самі».

Згадка про «15-ту статтю» — це лише жарт. Такого положення в конголезькій конституції немає. Але жарт містить зернинку правди. Із часу проголошення незалежності в 1960 році конголезці тільки те й роблять, що «самі про себе дбають» (а до того було ще гірше). Їхня держава неодноразово виказувала свою нездатність виконувати свої обов'язки; у багатьох регіонах країни її влада геть відсутня. Більшість судів, доріг, лікарень і шкіл у країні перебувають у жалюгідному стані.

Убивства, крадіжки, здирство і залякування — повсюдні. Під час Великої Африканської війни, що нуртувала в Конго між 1998 і 2003 роками, і до того жалюгідне життя більшості конголезців перетворилося на суцільне пекло. Близько п'яти мільйонів осіб померло насильницькою смертю або ж від голоду чи хвороб.

Навіть у часи миру держава Конго неспроможна виконувати чинні положення конституції. 16-та стаття її Конституції проголошує:

Усі люди мають право на життя, фізичну недоторканність і вільний розвиток своєї особистості, за умови дотримання законів, громадського порядку, прав інших людей і суспільної моралі.

Однак більшу частину регіону Ківу в східній частині країни досі контролюють групи повстанців та військові диктатори, які плундрують, мучать і вбивають населення, водночас розграбовуючи мінеральні багатства країни.

Про що ж насправді йдеться в 15-й статті конголезької Конституції? Починається вона словами: «Органи влади відповідальні за викорінення сексуального насильства...». Проте у 2010 році ООН офіційно назвала країну «світовою столицею зґвалтувань».

Конголезці полишені самі на себе. *Débrouillez-vous*.

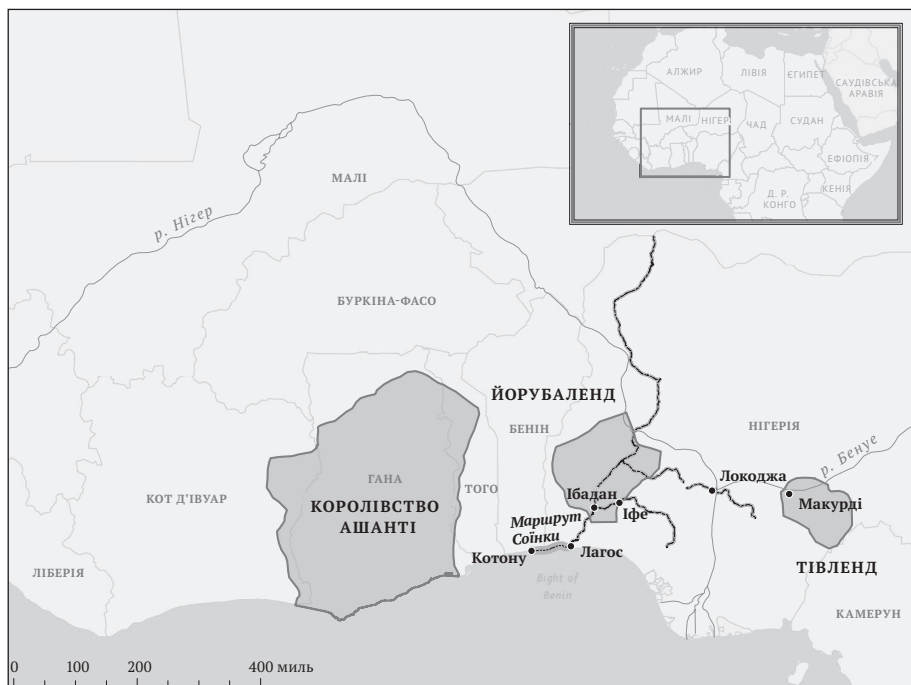
Шлях крізь домінування

Ця приказка доречна не тільки для конголезців. Якщо повернутися трохи назад узбережжям Гвінейської затоки, ви потрапите в місто, де, здається, якнайточніше втілились усі найпохмуріші прогнози Каплана щодо майбутнього, — у Лагос, ділову столицю Нігерії. Каплан описував його як місто, де «злочинність, забруднення і перенаселення являють собою взірць дисфункціональної урбанізації Третього світу *par excellence*».

У 1994 році, коли Каплан писав ці слова, Нігерія перебувала під контролем військових на чолі з президентом-генералом Сані Абачею. Абача не вважав за свій обов'язок неупереджено розв'язувати конфлікти або захищати нігерійців. Він був цілковито зайнятий винищенням опонентів й експропріацією багатств країни. Приблизна цифра вкраденого ним починається з 3,5 мільярда доларів.

За рік до того в Лагос приїхав лауреат Нобелівської премії письменник Воле Шоїнка, перетнувши кордон з боку Котонґу, найбільшого міста сусіднього Беніну (див. мапу 1). Він згадував: «Наближаючись до межі між Котонґу і Нігерією, я з першого погляду прочитав усю місцеву історію. Кілька миль ми їхали повз ряд машин, припаркованих уздовж дороги аж до самого кордону, — тих, що не могли чи не бажали його перетнути». Ті, хто на це наважився, «поверталися через годину або в розбитій машині, або з порожніми кишнями, бо їх змусили сплатити дорожній збір за проїзд усього лиш до першого блокпоста».

Безстрашний Шоїнка все-таки в'їхав на територію Нігерії, шукаючи когось, хто супроводив би його до столиці, та почув лише: «*Oga Воле, Еко о да о*» («Добродію Воле, Лагос — це погано»). До нього підійшов один таксист із перебинтованими головою й рукою. Він розповів, який прийом чекав на нього в місті: бідоласі довелося тікати заднім ходом на повній швидкості від жорстокої банди, яка прагнула крові.

Мапа 1. Західна Африка. Територія історичних держав: Імперія Ашанті, Йорубаленду і Тівленду. Шлях Воле Шоїнки з Котону в Лагос.

Ога... Ці паскуди розбили мені вітрове скло, хоч я вже здавав назад. Сам Бог не спас... *Еко ті дару*» («Лагос — це хаос»).

Зрештою, Шоїнці вдалося знайти таксиста, який повіз його в Лагос, хоча й той довго впирався, бідкаючись: «Дорога пога-а-ана. Така погана». Згодом Шоїнка писав: «І тут почалася найжахливіша з усіх подорожей, які мені довелося пережити». Ось як це було:

Блокпости були споруджені з порожніх діж з-під пального, старих покритих і колісних маточин, розбитих торгових кіосків, дерев'яних колод і стовбурів, а також величезних каменів... За ними сиділи найманці-горлорізи... На деяких постах проїзд був вільний: заплати — і тебе пропустять. Безпечна мандрівка тривала в акурат до наступної перепони. Іноді платнею були 4–5 літрів бензину, який відливали з нашого бака, завдяки чому дозволяли проїхати — до наступного поста... На деяких машинах виднілися явні сліди снарядів, палиць, навіть кулаків. Інші — наче приїхали прямісінько зі зйомок «Парку Юрського періоду»: готовий запрягнути, що я бачив на їхніх корпусах мітки від зубів якихось велетенських істот.

З наближенням до Лагоса все стало ще гірше.

За нормальної ситуації до центру Лагоса їхати не більше двох годин. Тепер минуло вже п'ять — і ми проїхали тільки п'ятдесят кілометрів. Я починав хвилюватися. На під'їзді до міста напруга буквально відчувалася в повітрі. Блокпости ставали частішими, як і розбиті машини та, що найгірше, — трупи.

Трупи в Лагосі — звичайна річ. Коли якось безвісти зник старший офіцер поліції, його колеги почали шукати тіло в річці під мостом. Через шість годин, знайшовши двадцять три інші трупи, вони спинилися.

У той час коли нігерійська хунта грабувала країну, лагосцям довелося багато дбати про самих себе. У місті панувала злочинність, а міжнародний аеропорт був такий занедбаний, що більшість іноземних авіакомпаній заборонили своїм пілотам саджати там літаки. Банди («районні хлопці») нападали на бізнесменів, витрушували з них усі гроші й часом убивали. Утім вони були не єдиною небезпекою в тих місцях. На додачу до трупів вулиці були завалені сміттям і кишіли щурами. Один репортер з BBC у 1999 році доповідав, що «місто... потопає в горах сміття». У місті не було електрики і водогону. Щоб мати світло, доводилося купувати власний генератор. Або свічки.

Пекло, у якому існували лагосці, не обмежувалося тим, що вони жили на завалених сміттям і повних щурів вулицях, щодня бачачи на тротуарах трупи людей. Вони перебували в постійному страху. Жити поруч з районними хлопцями в центрі Лагоса — це не жарти. Навіть якщо вони пощадили тебе сьогодні, то могли прийти завтра, — надто якщо ти мав нахабство поскаржитися на те, до чого вони довели місто, й не виказав належної покірності, якої вони вимагали. Цей страх і невпевненість у майбутньому деморалізували не менше за справжнє насильство, позаяк, користуючись терміном політолога Філіпа Петтіта, ставили їх під «домінування» іншої групи людей.

У своїй книжці «Республіканство: теорія свободи й уряду» Петтіт стверджує, що фундаментальна засада повноцінного достойного життя — це «недомінування», тобто свобода від домінування, страху і крайньої невпевненості. За Петтітом, неприйнятною є необхідність

жити з милості іншого, у такий спосіб, який робить тебе вразливим до зла, що його інший має змогу довільно тобі заподіяти.

Під таке домінування потрапляє

дружина, яку чоловік може побити, коли йому заманеться, і яка не має жодної можливості йому відплатити; службовець, що не сміє подати скаргу

проти свого начальника і є вразливим до будь-яких зловживань... з боку керівництва; боржник, який, щоб уникнути повного банкрутства і злиднів, мусить надіятися на милість кредитора чи банку.

Петтіт визнає, що погрожувати насильством і кривдою — не краще за саме насильство і кривду. Певна річ, ви можете уникнути насильства, виконуючи всі бажання й накази домінантної особи. Але за це ви платите тим, що день у день робите щось усупереч своїм бажанням і не звільняєтесь від погроз. (Як кажуть економісти, насильство може «не стояти на шляху до рівноваги», проте це не означає, що воно не впливатиме на вашу поведінку і не матиме наслідків, не кращих за реальне насильство). На думку Петтіта, такі люди

живуть у тіні присутності іншого, дарма що проти них не піднімають зброї. Вони живуть у непевності щодо реакцій іншого і мусять пильнувати за змінами його настрою. Вони не мають сил... подивитися іншому в очі й змушені лестити, підлабузнюватись і плазувати, щоб завоювати прихильність.

Проте домінування народжується не лише з грубої сили та погроз насильством. Будь-які стосунки нерівної влади, нав'язувані погрозами чи іншими соціальними методами, наприклад звичаями, створюють певну форму домінування, тому що означають

скорення свавільній владі, підпорядкування потенційним примхам або індивідуальним судженням.

Ми визначаємо «свободу» як відсутність домінування, оскільки той, хто перебуває під ним, не може робити вільного вибору. Свобода, або ж, за Петтітом, «недомінування», означає

звільнення від такої субординації, відсутність подібної залежності. Вона означає змогу бути зі співгромадянами віч-на-віч, взаємно усвідомлюючи, що жоден із вас не має влади довільно впливати на іншого.

Головне те, що свобода — це не просто абстрактне уявлення про те, що ви вільні обирати; це також змога застосовувати цей вибір у житті. Такі можливості відсутні, якщо людина, група чи організація мають владу вас примувати, погрожувати вам, застосовувати вагу соціальних взаємин, щоб вас підкорити. Свободи не може бути там, де конфлікти вирішують за допомогою фізичної сили чи погроз. Та водночас її немає й там, де конфлікти залагоджують через нерівні владні взаємини, що їх диктують усталені звичаї. Для процвітання свободі потрібен кінець домінування, хай яким є його джерело.

У Лагосі свободи немає ні в чому. Конфлікт зрештою був розв'язаний на користь сильнішої, краще озброєної армії. Було багато насильства, крадіжок, убивств. Інфраструктура розсипалася на кожному кроці. Домінування панувало скрізь. Це не було настання анархії. Анархія вже настала.

Війна і Левітан

Для більшості з нас, що живуть у безпеці й комфорті, Лагос 90-х років ХХ століття здається якоюсь аномалією. Та насправді це не так. Більшу частину історії людства невпевненість у майбутньому і домінування були невід'ємною частиною життя. Навіть після появи сільського господарства й осілого способу життя, що сталося близько десяти тисяч років тому, людство жило здебільшого в «бездержавних» суспільствах. Деякі з них нагадують ті поодинокі групи мисливців-збирачів, що збереглися донині в глибокій Амазонії та нетрях Африки (іноді їх називають «маломасштабними суспільствами»). Проте інші, наприклад народ пуштунів, який налічує близько 50 мільйонів й обіймає територію південного й східного Афганістану, а також північного заходу Пакистану, значно численніші: вони давно опанували рослинництво і тваринництво. Свідчення археології й антропології показують, що багато з цих суспільств жили в значно скрутніших умовах, ніж мешканці Лагоса в 1990-ті роки.

Найбільш промовистими історичними фактами можуть бути понівечені рештки скелетів у результаті воєнних дій та різноманітних убивств. Дехто з антропологів на власні очі бачив це в сучасних бездержавних суспільствах. У 1978 році антрополог Керол Ембер систематично відзначала дуже високий рівень войовничості в спільнотах мисливців-збирачів, і це різко контрастувало з усталеним у її професії уявленням про «мирних дітей природи». Вона зафіксувала, що у двох третіх досліджуваних нею суспільств війни траплялися не рідше одного разу на два роки. Не воювали лише 10 відсотків із них. Стівен Пінкер, спираючись на дослідження Лоуренса Кілі, зібрав дані з 27 бездержавних суспільств, вивчених антропологами за останніх двісті років. За його оцінками, рівень насильницької смерті в них сягав 500 випадків на 100 тисяч осіб, що було в 100 разів більше за показники вбивств у сучасних США (5 на 100 тисяч) і в понад 1000 разів вище, ніж у Норвегії (близько 0,5 на 100 тисяч). Археологічні свідчення з домодерних суспільств також підтверджують такий рівень насильства.

Нам слід не мить спинитися, щоб усвідомити важливість цих цифр. За рівня смертності 500:100 000 (або 0,5 %) пересічний житель такого суспільства має близько 25 % шансів бути вбитим у перші 50 років свого життя. Відповідно чверть усього населення кінчає свій вік у неприродний спосіб. Нам важко уявити, яку непередбачуваність і страх може спричинити такий розгул насильства в суспільстві.

Попри те що багато цих смертей були пов'язані з ворогуванням між племенами і групами, до невинного насильства призводили не тільки війни та внутрішньогрупові конфлікти. Новогвінейський народ гебусі, приміром, демонструє ще вищі показники вбивств: у доконтактний період 40–50-х років XX століття вони становили майже 700:100 000. Ці вбивства відбувалися здебільшого у звичайні мирні часи (якщо їх так можна назвати, адже щороку вбивали кожного сотого!). Очевидно, це пов'язано з вірою тубільців у те, що кожна смерть спричинена чаклунством, що про вокувало справжнє полювання на «відповідальних» навіть у випадку природної смерті.

Та не самі лише вбивства роблять життя в бездержавних суспільствах небезпечним. Середня тривалість життя в них була дуже невелика: від 21 до 37 років. Такий самий короткий вік був цілком типовим і для наших предків понад 200 років тому. Тож багато з них, як і сучасні лагосці, жили в тому, що великий філософ-політолог Томас Гоббс описав у своїй книжці «Левіатан»* як

безкінечний страх і небезпеку наглої смерті. А життя людини — самотнє, убоге, осоружне, жорстоке й коротке.

Цей стан Гоббс, який писав свій твір в інший похмурий період — під час Громадянської війни в Англії в 40-ві роки XVII століття, — назвав «Війною» (Warre), а Каплан — «анархією»; війною «всіх проти всіх», «кожної людини проти кожної людини».

Гоббсів блискучий опис Війни дає чітко зрозуміти, чому життя в таких умовах більш ніж жалюгідне. Гоббс починає з деяких засадничих припущень про людську природу, стверджуючи, що конфлікти притаманні будь-якій взаємодії між людьми. «Якщо двоє людей бажають однієї речі, якої вони не можуть мати одночасно, вони стають ворогами і... прагнуть знищити або підкорити одне одного». Світ, у якому не існує шляху розв'язання такого конфлікту, ніколи не буде щасливим, позаяк

звідси виходить, що туди, де будь-який загарбник нічого не має боятися більше, ніж влади іншої людини, туди, де хтось щось садить, сіє, будує або ж володіє зручною місциною, інші, як того і слід чекати, можуть заявити-ся гуртом, аби відібрати в нього не тільки плоди його праці, але й життя чи свободу.

* Український переклад книжки Томаса Гоббса «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» опубліковано у видавництві «Дух і літера» у 2000 році в перекладі Ростислава Димерця, Володимира Єрмоленка, Наталії Іванової, Євгена Мірошніченка та Тетяни Олійник. Тут і далі текст цит. за цим виданням. — *Прим. пер.*

Цікаво зауважити, що Гоббс передбачив аргумент Петтіта про домінування, відзначивши, що загроза насильства може бути не менш руйнівною, навіть якщо ви здатні уникнути справжнього насильства, сидючи вечорами вдома, обмежуючи своє пересування та взаємодію з людьми. Війна, за Гоббсом, «полягає не в боях як таких, а в ситуації, про яку відомо, що вона веде до неї впродовж часу, коли немає впевненості у зворотному». Тому очікування Війни також має великий вплив на життя людини. Вона «озброюється під час подорожі» і «бажає в цей час мати добрий супровід», а «йдучи спати... зачиняє двері, і, навіть перебуваючи вдома, замикає скрині». Усе це було добре знайоме Воле Шоїнці, який не виходив у Лагосі з дому без «глока» на поясі для самозахисту.

Крім того, Гоббс визнавав, що люди потребують базових зручностей та економічних можливостей. Він писав: «Пристрасті, які роблять людей схильними до миру, — це страх смерті, бажання речей, необхідних для зручного життя, і надія отримати їх завдяки своєму працелюбству». Проте в стані Війни ці речі не даються людині природно. Натомість відбувається нищення економічних стимулів.

У такому становищі немає місця для працелюбства, бо плоди його непевні: і внаслідок цього немає ні землеробства, ні мореплавства, ні торгівлі за морськими товарами, ні зручних будівель, ні засобів руху та переміщення речей, що потребують великої сили, ні знання земної поверхні.

Люди, природно, шукатимуть виходу з такої анархії, якогось способу «загнуждати себе» і вивести себе із «жалюгідного стану Війни, який неминуче впливає з... природних Пристрастей людей». Гоббс ще тоді передбачив, як це може статися, запровадивши поняття Війни, адже він спостеріг, що Війна виникає тоді, коли «люди живуть без загальної влади, яка всіх тримала б у страху». Гоббс називає цю спільну владу «великим Левіятаном, що зветься Загальним Добром, або Державою» — ці три терміни він вживає як синоніми. Припинення Війни мало б означати створення централізованої влади, якої не мали конголезці, нігерійці або члени архаїчних бездержавних спільнот. Гоббс використовує образ Левіятана, великого морського чудовиська, описаного в біблійній Книзі Іова, щоб наголосити на потребі держави в потужній владі. На фронтисписі його книжки було зображено граюру Левіятана та наведено біблійну цитату:

Рівні він на землі не має (Іов 41:25).

Запам'ятаймо це.

Гоббс розумів, що всемогутнього Левіятана боятимуться. Та краще боятися одного Левіятана, ніж усіх. Левіятан зупинить війну всіх проти всіх,

зробить так, щоб люди не «прагнули винищити чи підкорити одне одного», прибере все сміття і «районних хлопців», подасть струм у будинки.

Чудово, ніде правди діти, та де ж його взяти, цього Левіятана? Гоббс пропонує два шляхи. По-перше, він говорить, що «Державу (Загальне Добро) засновано», «якщо множина людей домовляється й укладає договір кожного з кожним», щоб створити державу й делегувати їй владу або ж, як він висловився, «щоб кожен підкорив свою волю і судження волі й судженням повірника загалу». Так великий соціальний контракт приведе до створення Левіятана. Зробити таке в Лагосі було б непросто. Інший випадок він називає «Державою (Загальним Добром) набутою», яку здобувають силою, адже Гоббс визнавав, що в обставинах Війни мусить з'явитися хтось, хто «підкорить ворогів своїй волі». Важливо те, що «права і наслідки верховної влади в обох випадках рівні». Хай яким способом суспільство одержало б Левіятана, наслідок буде однаковий — кінець Війни.

Можливо, такий висновок прозвучить дивно, проте логіка Гоббса стає зрозумілою в дискусії щодо трьох способів керування державою: монархії, аристократії та демократії. Ці керівні інститути видаються дуже різними, проте Гоббс стверджує, що «відмінність між цими трьома видами держави полягає не у відмінності влади, а у відмінності корисності». Загалом монархія найбільш корисна і має всі практичні переваги, та головне, що Левіятан, хай хто ним керує, робить те, що має робити Левіятан. Він спиняє Війни, знімає «одвічний страх і загрозу насильницької смерті», а також гарантує, що життя чоловіків (і, сподіваємося, жінок теж) перестане бути «самотнім, убогим, осоружним, жорстоким і коротким». По суті, Гоббс стверджував, що будь-яка держава повинна прагнути «зберегти Мир і Справедливість», і це «кінцева мета, задля якої утворюються всі держави». Тож застосування моці, чи принаймні моці, що має достатні переваги, — це правильно, хай звідки вона походить.

Вплив Гоббсового шедевр на сучасну соціологію важко переоцінити. У своїх міркуваннях про держави й конституції всі ми йдемо шляхом Гоббса, починаючи з проблем, які ці інститути розв'язують: як стримувати руйнівну поведінку і як розподіляти владу в суспільстві. Ми шукаємо відповіді на питання про те, як влаштоване суспільство, не в Богом даних законах, а в засадничих людських мотиваціях і в тому, як ми можемо їх оформлювати. Та ще потужніший його вплив на те, як ми сьогодні сприймаємо держави. Ми поважаємо їх та їхніх представників, незалежно від того, чим вони є — монархіями, аристократіями чи демократіями. Навіть після воєнних переворотів і громадянських воєн представники нових урядів прилітають своїми офіційними літаками, обіймають місця в ООН, а міжнародна спільнота споглядає, як вони впроваджують закони, розв'язують конфлікти і захищають своїх громадян. Усім їм дістається офіційна повага. Як і передбачав Гоббс, хай яким є джерело влади і шлях до неї, правителі уособлюють собою Левіятана і перебирають на себе його легітимність.

Гоббс мав рацію в тому, що подолати Війну — найперший пріоритет для людей. Він також правильно передбачив, що після того, як держави сформуються, монополізують засоби насильства і почнуть забезпечувати дотримання своїх законів, кількість убивств зменшиться. Левітан контролює Війну «всіх проти всіх». У країнах Західної та Північної Європи рівень убивств не перевищує 1 на 100 тисяч населення. Громадські служби ефективні та всеохопні. Люди в цих суспільствах найбільше наблизилися до свободи, ніж будь-хто інший в історії людства.

Водночас багато в чому Гоббс помилявся. По-перше, виявилось, що бездержавні суспільства цілком здатні контролювати насильство і зупиняти конфлікти, хоча це, як ми бачимо, не дає жодної свободи. По-друге, він надто оптимістично сприймав ту свободу, яку приносить держава. І найголовніше, Гоббс не мав рації з одного вирішального питання (зауважмо, так само помиляється щодо нього і міжнародна спільнота): міць не йде правильним шляхом і в жодному разі не породжує свободи. Життя під ярмом держави може бути так само осоружним, жорстоким і коротким.

Тож почнімо з цього останнього положення.

Шок і благоговіння

Не можна просто сказати, що нігерійська держава не хотіла зупинити анархію в Лагосі, а в Демократичній Республіці Конго вирішили не впроваджувати законів і дозволити повстанцям вільно вбивати людей. Цим державам бракувало для цього ресурсів. Ресурси держави — це її здатність досягти поставленої мети. Така мета часто включає забезпечення дотримання законів, розв'язання конфліктів, регулювання й оподаткування економічної діяльності, створення інфраструктури й інших громадських служб. А ще це може бути ведення війни. Ресурси держави частково залежать від того, як організовані її інститути, та, що ще важливіше, від державного апарату (бюрократії). Держава потребує мережі урядовців і державних службовців, які зможуть здійснювати державні плани, а цим службовцям для виконання їхньої місії необхідні засоби й мотивація. Першим, хто виклав таке бачення, був німецький соціолог Макс Вебер*, який надихнувся бюрократичною системою Пруссії — держави, що сформувала кістяк Німецької імперії в XIX і XX століттях.

У 1938 році бюрократія в Німеччині перетворилася на проблему. Керівна Націонал-соціалістична німецька робітнича партія (НСДАП, «нацисти»)

* Український переклад однієї з праць М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» було перевидано у 2018 році у видавництві «Наш формат». — Прим. ред.

вирішила виселити з території Австрії, недавно анексованої Німеччиною, усіх євреїв. Проте в бюрократичній системі швидко утворився затор. Процедура мусила відбутися за всіма правилами, тож кожен єврей повинен був зібрати певний пакет документів, які дали б йому право виїзду. Це забрало неймовірно багато часу. Відповідальним за цю справу був поставлений Адольф Айхманн з відділу «IV-B-4» СС (організації нацистів). Айхманн висунув ідею, яку в наш час Світовий банк називає «єдиним вікном». Він створив «конвеєрну систему», яка об'єднала всі необхідні установи: Міністерство фінансів, податкову адміністрацію, поліцію, єврейських лідерів. А ще він вирядив єврейських функціонерів за кордон, щоб ті зібрали кошти з єврейських організацій на те, щоб австрійські євреї могли купити собі візи на виїзд. Ось що про це писала Ханна Арендт у книжці «Айхманн у Єрусалимі»:

На одному кінці лінії стояв єврей, який володів певним майном, фабрикою, крамницею, банківським рахунком; відтак він проходив увесь конвеєр, від бюро до бюро, з контори в контору, і виходив з іншого кінця — без грошей, без жодних прав, із самим лише паспортом, у якому стояла позначка: «Ви зобов'язані покинути країну впродовж двох тижнів. Інакше вас буде вислано в концентраційний табір».

Унаслідок такого «комплексного підходу» за вісім місяців з Австрії виїхало 45 тисяч євреїв. Айхманна було підвищено до оберштурмбанфюрера (відповідає званню підполковника) і переведено на посаду транспортного координатора «Остаточного розв'язання єврейського питання»*, яке мало на меті ліквідацію схожих бюрократичних заторів на шляху до масових убивств.

Це була потужна, ефективна держава в дії — бюрократичний Левітан. Проте її ресурси були спрямовані не на розв'язання конфліктів і припинення Війни, а на приниження, оббирання і, зрештою, винищення євреїв. Німецький Третій Райх, що тримався на традиціях прусської бюрократії та її професійній армії, безумовно, можна вважати Левітаном, як його тлумачив Гоббс. Як Гоббс і хотів, німці — принаймні багато хто з них — «підкорили свою волю, волю кожного, і судження судженням повірника загалу». І справді, німецький філософ Мартін Гайдеггер розповідав студентам: «Лише фюрер — це теперішнє і прийдешнє Німеччини та її закон». Німецька держава також навіювала благоговіння своєму населенню, — і не лише тим, хто підтримував Гітлера. Мало хто хотів іти всупереч їй і порушувати закон.

Благоговіння переросло у страх, коли вулиці заповнили загони СА («коричневих сорочок»), СС і гестапо. Німці проводили безсонні ночі в холод-

* Політика Третього Райху стосовно євреїв. — *Прим. ред.*

ному поту, чекаючи на різкий стукіт у двері або тупіт чобіт у вітальні, які означали б, що їх поведуть у підвал на допит чи примусово запишуть у війсьکو й відправлять на Східний фронт — на вірну смерть. Німецький Левіятан викликав не менше страху, ніж анархія в Нігерії або Конго. І на це були причини. Система ув'язнювала, катувала й страчувала безліч німців: соціал-демократів, комуністів, політичних опонентів влади, гомосексуалів, свідків Єгови. Вона знищила шість мільйонів євреїв, багато з яких були громадянами Німеччини, і 200 тисяч ромів. За деякими оцінками, кількість слов'ян, замордованих у Польщі та СРСР, перевищувала 10 мільйонів.

Те, від чого страждали мешканці окупованих Німеччиною територій за гітлерівського режиму, не було гоббсівською Війною. Це була війна держави проти своїх громадян. Це було домінування і вбивство. Зовсім не на таке сподівався Гоббс від свого Левіятана.

Перевиховання працею

Страх перед всемогутньою державою не обмежується такими жахливими винятками, як нацистська держава. Насправді це значно поширеніше явище. У 50-ті роки ХХ століття для багатьох європейських мислителів лівого крила улюбленцем був Китай: маоїстські ідеї трималися в моді серед завсідників паризьких кафе, цитатник Мао Цзедун («Маленька червона книжка») займав чільне місце на полицях популярних книгарень. Зрештою, в усіх на очах Комуністична партія Китаю скинула кормигу японського колоніалізму й західного імперіалізму та завзято будувала життєздатну державу та соціалістичне суспільство з попелу.

11 листопада 1959 року стався напад на партійного секретаря повіту Гуаншань Чжана Фухуна. Чоловік на ім'я Ма Луншань кинувся на нього й почав бити ногами. Згодом приєдналися інші: на секретаря посипалися удари кулаків і ніг. Його відгамселили до крові, повиривали жмути волосся і до ниток розідрали однострій. Він заледве міг сам забратися з місця події. 15 листопада, під час повторного нападу, Фухун міг тільки лежати на підлозі й зносити нові удари, поки йому висмикували залишки волосся. До того моменту, коли його відтягнули додому, він втратив контроль над функціями власного тіла й уже не міг ні їсти, ні пити. Наступного дня стався ще один напад. Коли опісля секретар попросив води, йому відмовили. 19 листопада він помер.

Опис цієї моторошної події включив у свою книжку «Могильний камінь» письменник Ян Цзішен. Він також згадує, як того самого року його терміново викликали додому зі школи-інтернату, тому що його батько помирав від голоду. Прибувши в рідне селище Ваньлі, він помітив, що

від старого в'яза перед будинком лишився сам обдертий стовбур, навіть коріння було розрите й обламане — під деревом глибочіла тільки небало

розгребена яма. Ставок висох. Сусіди сказали, що його спустили, аби набрати гидких на смак молюсків, яких раніше ніхто не їв. Ніде не було чути собачого гавкоту, ніде не сновигали кури... Ваньлі нагадувало закинуте селище. Увійшовши в будинок, я побачив цілковите запустіння: ані зернинки рису, нічого їстівного, у відрі не було навіть води... Батько напівлежав на ліжку, його неживі очі запали, обличчя змарніло, шкіра вкрилася зморшками й обвисла... Я зварив трохи рідкої рисової каші з того, що привіз... але він не мав сил ковтати. Через три дні він полишив цей світ.

Батько Яна Цзішена помер у час великого голоду, який вразив Китай наприкінці 1950-х років і забрав життя близько 45 мільйонів людей. Ян змальовує, як

довго триває голодна смерть. Спершу зник рис, потім з'їли всі дикі трави, тоді обідрали кору з дерев, їли пташиний послід, шурів, ватну набивку з одягу й ковдр — аби лишень чимось наповнити шлунки. У кар'єрах, де видобували каолінову глину, люди жували її під час роботи. Тіла померлих — жертв голоду, що тікали з сусідніх сіл, і навіть членів власних сімей — ставали їжею для доведених до розпачу живих.

Канібалізм швидко поширювався.

У цей період китайці пройшли крізь справжнє жакіття. Але, як і в Третьому Райху, його причиною була не відсутність Левіятана. Усе спланувала й утілила сама держава. Чжана Фухуна забили на смерть його власні товариші-комуністи. Ма Луншань був секретарем місцевої партійної організації. Чжана звинуватили в «правому ухилі», затаврувавши його як «дегенеративного елемента». Це означало, що він шукав способів бодай трохи полегшити голод. Сама лише згадка про голод у Китаї могла накликати на людину звинувачення в «запереченні Великого Врожаю» і «боротьбу» (евфемізм, який означав «забити до смерті»).

У «народній комуні» Хуайдянь в іншій частині країни з вересня 1959 року до червня 1960-го померло 12 134 особи — третина всього населення. Більшість — від голоду, але не всі. 3528 китайців були побиті комуністами: з них 636 — померли, 141 — дістали позиттєве каліцтво, а 14 — наклали на себе руки.

Причина, чому стільки людей загинуло в Хуайдяні, — доволі проста. Восени 1959 року врожай зернових становив 5955 мільйонів кілограмів — цифра типово низька для тих часів. Утім партія вимагала від селян здати 6 мільйонів. Відтак усе зерно з Хуайдяня пішло в міста і партійним функціонерам. Селяни їли кору дерев та молюсків, і вмирали з голоду.

Усі ці події були частиною «Великого стрибка», програми «модернізації», яку розпочав Мао Цзедун у 1958 році з метою використати ресурси Китаю

для кардинальної перебудови країни з сільського, аграрного суспільства на сучасне — промислове й урбанізоване. Програма передбачала обтяжливе оподаткування селян задля фінансування промисловості й інвестицій у нове обладнання. Результатом стала не просто гуманітарна катастрофа, а економічна трагедія континентальних масштабів, — і все це спланував і реалізував Левіятан. Страшна книжка Яна яскраво ілюструє, як Левіятан, що має «владу позбавити індивідуума всього», вдається до таких заходів, як повне реквізування врожаю зернових у комуні Хуайдянь, і те, як виконання цього плану забезпечують «боротьба» і насильство. Одна з технік полягала в тому, щоб централізувати приготування й роздавання їжі на «комунальній кухні», влаштованій державою, з тим щоб «усіх, хто виявить непослух, можна було позбавити харчів». Відповідно «селяни втратили контроль над власним виживанням». Кожен, хто спробував піти проти системи, був «розчавлений»; у результаті всі люди поділилися на «тиранів і рабів». Щоб вижити, люди мусили «зректись всього, що вони цінували, й лестити всьому тому, що раніше зневажали», демонструючи лояльність системі через віртуозне мистецтво «потурання й ошукування». Це було домінування в чистому вигляді.

Гоббс вважав, що життя буває «самотнім, убогим, осоружним, жорстоким і коротким» тоді, коли «люди живуть, не маючи спільної Влади, яка підтримує в них усіх благоговіння». Утім оповідь Яна показала, що навіть тоді, коли всі «були сповнені благоговіння й жаху перед Мао», це не зарадило, а навпаки зробило життя ще осоружнішим і жорстокішим, а для багатьох — навіть скоротило його тривалість.

Іншим інструментом керування, який створила Комуністична партія, стало «перевиховання працею». Уперше цю формулу згадано в «Директиві про цілковите викорінення прихованої контрреволюції», опублікованій у 1955 році. Уже наступного року система перевиховання втілилась у мережі трудових таборів по всій країні. У цих таборах удосконалювали різноманітні види «боротьби». Луо Хуншаня, наприклад, було засуджено до трьох років перевиховання працею. Ось що він згадував:

Щоранку ми прокидалися о 4–5-й годині, о 6:30 виходили на роботу... яка тривала до 7–8-ї години вечора. Припиняли ми тільки з настанням темряви. Насправді ми геть не мали уявлення про час. Нас постійно лупцювали, декого забили на смерть. З нашого невеликого робочого загону № 1 таких було семеро чи восьмеро. Це не рахуючи тих, хто повісився чи в інший спосіб укоротив собі віку, не маючи снаги терпіти знущання... Нас били залізними й дерев'яними палицями, держаками кайл, шкіряними ремнями... Мені зламали шість ребер; я дотепер з голови до ніг укритий шрами... Вони вигадували різні тортури: «політ на аероплані», «їзда на мотоциклі»... «стояння навшпиньки опівночі» (такі в цих покарань були на-

зви). Нас змушували їсти кал і пити сечу, називаючи їх «ютяо^{*}» і «вином». Це були нелюди.

Луо заарештували не в часи «Великого стрибка», а в березні 2001 року, коли Китай уже став шанованим членом міжнародної спільноти й «економічним дивом». Насправді після 1979 року систему «перевиховання працею» тільки було розширено: Ден Сяопін, проводир легендарного економічного зростання Китаю в останні чотири десятиліття, вбачав у ній корисне доповнення до програми «економічних реформ». У 2012 році в країні було близько 350 трудових таборів, у яких утримувалися 160 тисяч в'язнів. Людину можуть запроторити в такий табір на термін до чотирьох років без жодних юридичних процедур. Перевиховні табори — це лише частина величезного ГУЛАГу, що складається з місць утримання під вартою і різних незаконних «чорних в'язниць», якими всіяна сільська місцевість Китаю; крім цього, існує широка «система виправних закладів», що останніми роками суттєво розрослася. У травні 2014 року «перевиховання» в системі проходили 709 тисяч осіб.

Боротьба триває. У жовтні 2013 року прем'єр Сі Цзіньпін розхвалив «досвід Фенцяо» і закликав Комуністичну партію наслідувати цей приклад. Фенцяо — район у провінції Чжецзян, який у 1963 році зміг реалізувати політичну кампанію «чотирьох чисток» Мао Цзедуну, нікого не заарештовуючи, а спонукаючи населення до публічного відстежування, виявлення і «перевиховання» своїх сусідів. Це стало прелюдією до китайської «культурної революції», під час якої було замордовано сотні тисяч, якщо не мільйони невинних китайців (точні цифри засекречені та не розголошуються).

Китайський Левіятан, як і Левіятан Третього Райху, здатен розв'язувати конфлікти й досягати мети. Однак ця здатність сприяє не свободі, а чистомугнобленню й домінуванню. Він припиняє Війну, проте лише замінюючи її на інший кошмар.

Дволикий Левіятан

Першою хобою в тезі Гоббса було твердження про те, що Левіятан має одне лице. Насправді він дволикий, наче римський бог Янус. Одне з цих облич схоже на те, що уявляв Гоббс: воно попереджає Війну, захищає своїх підданих, справедливо залагоджує суперечки, створює громадські служби та можливості господарювання, закладає підґрунтя для економічного добробуту. Інший лик — деспотичний та страшний: він затикає громадянам роти і глухий до їхніх бажань. Він домінує над своїми підданими, ув'язнює їх, калічить і вбиває. Він краде плоди їхньої праці або допомагає в цьому іншим.

* Ютяо — страва китайської кухні: смажені у фритюрі до золотисто-коричневого кольору нарізані смужки тіста. — *Прим. пер.*

Деякі суспільства, такі як німецьке за Третього Райху або китайське за комуністів, бачать жахливе обличчя Левіятана. Вони страждають від домінування, та цього разу — від рук держави і тих, кому в ній належить влада. Ми кажемо, що такі суспільства живуть із Деспотичним Левіятаном. Визначальною рисою Деспотичного Левіятана є не те, що він гнобить і нищить своїх громадян, а те, що він не дає суспільству і пересічним людям визначати, як використовувати владу і ресурси. Деспотизм китайської влади — не в тому, що вона відправляє громадян у виправні табори. Вона робить це тому, що може так чинити: бо вона не стримувана суспільством і не відповідальна перед ним.

Тут ми повертаємося до проблеми Гільгамеша, про яку йшлося в передмові. Деспотичний Левіятан створює потужну державу, проте використовує її для того, щоб домінувати над суспільством, часом вдаючись до безпосереднього гноблення. Яка тут може бути альтернатива? Перш ніж відповісти на це запитання, повернімося до іншої сформульованої Гоббсом проблеми — до його припущення про те, що бездержав'я означає насильство.

Клітка норм

Минуле людства сповнене прикладів Війни, однак існує чимало бездержавних суспільств, які здатні контролювати насильство в собі: від племені пігмеїв мбуті в джунглях Конго до кількох великих аграрних суспільств Західної Африки, таких як народ аканів у сучасній Гані та Кот д'Івуарі. Броді Крейкшенк, голова британської адміністрації в Гані в 50-х роках XIX століття, писав:

Стежки та шляхи в цій країні цілком безпечні для торгових караванів і так само вільні від будь-яких перепон, як і найжвавіші з доріг цивілізованих країн Європи.

Як і передбачав Гоббс, відсутність Війни дала розквіт торгівлі. Крейкшенк веде далі: «У країні немає жодного куточка, куди не проникла б запозятливість оптимістичного комерсанта. У кожному селищі бачимо драпірування з манчестерської бавовни й китайського шовку, розвішані на стінах будинків чи навколо дерев біля ринків, щоб привернути увагу й розпалити апетит покупців».

У суспільстві, що нездатне залагоджувати конфлікти й забезпечувати бодай якусь справедливість, ми не побачили б такого економічного буму. І справді, у другій половині XIX століття французький торговець Жозеф-Марі Бонна зауважував:

У кожному найменшому сільці перші години дня присвячені розгляду судової справи.

Як акани вершили своє правосуддя? Вони застосовували (соціальні) норми — звичаї, традиції, схеми прийнятної та бажаної поведінки, — які склалися за багато поколінь.

Бонна описував, як люди збиралися на спільну нараду. Старійшини, яких «супроводжували мешканці села, що були вільні від роботи», «розташовувались під тінистим деревом; за ними слідом ішли раби, що несли їхні сидіння. Група, до якої входило більшість селян, вислуховувала дебати, пристаючи на один чи другий бік. Переважно справа розв'язувалась мирно, винний сплачував судові витрати, а присутніх зазвичай частували пальмовим вином. Якщо справа була серйозніша, штраф дорівнював одній вівці або певній кількості золотого піску».

Спільнота вислуховувала скарги та застосовувала свої норми, щоб визначити винного. Та сама норма передбачала, що винуватець сплатить за свою провину чи відшкодує її в інший спосіб. Попри те що Гоббс вважав усемогутнього Левіятана джерелом справедливості, більшість суспільств мало відрізняється від аканів. Норми визначають, що правильно, а що — ні в очах інших, якої поведінки слід уникати і яку — засуджувати, а також коли окремі особи та цілі сім'ї мусять стати вигнанцями в суспільстві й бути позбавлені підтримки інших. Норми також відіграють вирішальну роль в об'єднанні людей і координуванні їхніх дій, з тим щоб вони могли застосовувати силу проти інших спільнот і тих, хто скоїв тяжкі злочини всередині їхньої громади.

Хоча норми відіграють важливу роль навіть під владою Деспотичного Левіятана (чи втримався б Третій Райх, якби німці не вважали його достатньо легітимним, перестали співпрацювати з ним й організувалися б проти нього?), вони найважливіші там, де Левіятана немає, адже пропонують єдиний спосіб уникнути Війни в суспільстві.

Однак проблема свободи багатогранна. Ті самі норми, що виникли для координування дій, залагодження суперечок, досягнення порозуміння в питанні справедливості, водночас створюють клітку, яка накладає на людей інший, але не менш гнітючий тип домінування. Вона існує в будь-якому суспільстві, проте в тих із них, де немає централізованої влади й усе тримається на нормах, ця клітка стає ще тіснішою й більш задушливою.

Зрозуміти, як утворюється клітка норм і як вона обмежує свободу, можна, уважніше вивчивши звіти про життя аканів, складені іншим британським службовцем, капітаном Робертом Реттреєм. У 1924 році Реттрей став головою Антропологічного департаменту ашанті, однієї з найбільших груп народу аканів, яка населяла британську колонію Золотий Берег (нині Гана). Його роботою було вивчення суспільства, політики та релігії ашанті. Ось як він записав одне з їхніх прислів'їв:

Коли курка відстає від зграї, її хапає яструб.

Для Реттрея це прислів'я відбивало найважливіший аспект організації суспільства ашанті: воно сформувалося в умовах величезної невпевненості й потенційного насильства. І хоча ашанті створили одну з найпотужніших держав у доколоніальній Африці, остання ґрунтувалася на базових соціальних структурах, які існували задовго до появи централізованої політичної влади.

Як уникнути нападу «яструба», не маючи ефективних державних інститутів? Норми були випрацювані для того, щоб зменшити вразливість до насильства і викрити тих, хто міг би його скоїти, забезпечуючи певний захист від «яструбів». Та водночас вони нав'язували клітку: людині доводилось поступатися своєю свободою і приставати до інших «курей».

Навіть у бездержавних суспільствах деякі люди впливовіші за інших, вони мають більше майна, кращі зв'язки та вищий авторитет. В Африці такі люди часто були ватажками племен або просто найстаршими членами груп родичів — старійшинами. Щоб уникнути «яструбів», людям потрібен був їхній захист, а також кількісна перевага, тому кожен прагнув триматися своєї групи чи родини. Натомість доводилося терпіти їхнє домінування над собою, і це перетворилося на статус-кво, закріплений в аканських нормах. Як писав Реттрей, вони приймали «добровільну залежність».

Стан добровільної залежності був, у найбуквальнішому сенсі, спадковим для кожного з ашанті: він формував підґрунтя їхньої соціальної системи. У Західній Африці непокірні чоловіки та жінки стикалися з неминучою небезпекою перетворення того, що ми назвали б «їхньою свободою», на мимовільну залежність, що була більш радикальною за свою сутню.

Під «мимовільною залежністю, більш радикальною за свою сутню» Реттрей розуміє рабство. Якби ви спробували звільнитися від ланцюгів добровільної залежності, ви, найімовірніше, стали б здобиччю «яструбів», — у цьому випадку рабовласників, які продали б вас у рабство.

І справді, багато Війн в Західній Африці виникало на ґрунті постійного прагнення різних груп захопити й поневолити інших. Є чимало яскравих свідчень, які описують досвід африканців, що були залучені в цю боротьбу. Одне з них — історію Гої — переклав англійською місіонер Дугалд Кемпбелл. Наприкінці XIX століття на півдні сучасної Демократичної Республіки Конго, на землі Чіквіви, вождя народу луба, жив такий собі Гої. Його батько помер, коли він був ще дитиною, тож виріс він із матір'ю, сестрою і братом. Одного дня

на дорозі біля селища з'явився озброєний загін: вони швидко наближалися, вигукуючи войовничі гасла. Напавши на селище, вони вбили кількох жінок. Усіх молодих жінок і нас, хлопчиків, вони схопили та зв'язали. А по-

тім відвезли до міста і продали работорговцям, які закували наші ноги в дерев'яні колодки.

Звідти Гої потрапив на узбережжя. «Мене забрали з дому й від матері, яких я більше ніколи не побачив, і червоним шляхом повезли до моря». Червоним той шлях був від пролитої крові. До того часу Гої був такий ви-снажений від голоду й постійного насильства, що майже втратив будь-яку цінність.

Ставши скелетом, тінню, я не міг пересуватися сам: мене носили від села до села й пропонували на продаж. Ніхто не давав за мене ані кози, ані курки... Насамкінець один місіонер на ім'я Монаре купив мене за кольоровий носовичок, що вартував п'ятак, — і я дістав свободу. Так принаймні мені тоді сказали, але я не повірив, бо не розумів, що означає свобода, і думав, що став рабом білих людей. Вільним я бути не хотів, адже тоді мене знов упіймали б і продали.

Загроза з боку работорговців і клітка норм сукупно створили цілий спектр несвобод. На одному його краї було власне рабство, у яке потрапив Гої. На іншому — зобов'язання, які доводилося приймати, щоб не стати здобиччю «яструбів». Це означало, що належність до роду чи групи захищала людину, але не робила її вільною від домінування. Дівчину могли віддати заміж за викуп, а заміжню жінку обміняти, не кажучи вже про інші форми підкорення і наруги, які випадали на долю жінок у патріархальному суспільстві, де панували вожді, старійшини й загалом чоловіки.

У межах спектра несвободи існували різноманітні типи стосунків. Один з них, що був взірцем домінування, можна побачити на прикладі оповіді Бванікви, яку також записав Кемпбелл. Бваніква належала до народу луба: її батько мав дванадцять дружин. Головна дружина була дочкою шанованого місцевого вождя Катумби. Бваніква згадувала, що сталося одразу

після смерті головної дружини. За звичаями луба [її батько] мусив сплатити «борг смерті». За покійну дружину він мав віддати трьох рабів... У батька було тільки двоє. Замість третього довелося віддати одну з дочок, — вибір зупинився на мені... Передаючи мене новому господареві, батько сказав: «Будь лагідний до моєї доні, нікому не продавай її, бо невдовзі я її в тебе викуплю». Утім батько не зміг мене викупити, і я залишилася в рабстві.

Бваніква виконувала роль «застави» — ще один вид відносин, типовий для Африки. Заставити людину означало віддати її іншому з певною метою. Часто це була плата за позику, борг чи зобов'язання. У випадку Бванікви батько не зміг знайти зайвого раба. Якби такий раб знайшовся, Бва-

нікка була б вільна. Застава відрізнялася від рабства: вона не означала автоматичного продажу, і ситуацію загалом сприймали як тимчасову. Та, як збагнула Бванікка, від застави до рабства був лише один крок. Ф.Б. Спілсбері, який відвідав Сьєрра-Леоне в 1805–1806 роках, пояснював:

Якщо місцевий король чи інший чоловік приходить у факторію чи на судно работорговців і забажає товарів, за які не має змоги заплатити, то віддає в заставу дружину, сестру або дитину, яким на шию вішають особливі таблички. Дитя відтак залишається серед рабів, доки його не обміняють.

Схожим явищем була опіка. Люди віддавали своїх дітей в опіку в заможніші сім'ї, щоб вони росли в їхніх домівках. У такий спосіб батьки намагалися їх захистити, навіть усвідомлюючи, що це означатиме вічну розлуку і навіть рабську залежність від нових вихователів.

Ці історії показують, що з людьми часто поводитися, мов з речами, які можна було віддати в заставу. Зрештою це призводило до того, що вони потрапляли у відносини домінування. Людина повинна була коритися вождєві, старійшинам, вихователям, а якщо це була жінка, — чоловікові. Звичаїв свого суспільства слід було дотримуватись невідступно. Якщо ми згадаємо визначення домінування, запропоноване Петтітом («живуть у тіні присутності іншого... мусять пильнувати за змінами його настрою... підлабузнюватись і плазувати, щоб завоювати прихильність»), то побачимо, як ідеально ця ситуація йому відповідає.

Як виникли ці соціальні статуси залежності? Чим їх виправдовували? Відповідь, знову ж таки, треба шукати в нормах: ці взаємини розвивалися як звичаї, прийняті суспільством і підтримувані вірою в них як у правильне й доцільне. Людей можна було віддати в заставу, віддані в опіку мусять зректись своєї свободи, жінки — коритися чоловікам, кожен повинен невідступно виконувати власну соціальну роль. Чому? Тому що цього очікують від них усі інші. Та якщо подивитися глибше, ці норми не були повністю довільними. Хоча норми ніхто не встановлює і з часом вони виростають з практики та колективних переконань, у них більше шансів одержати широке визнання, якщо вони корисні для суспільства чи принаймні його частини.

Суспільство аканів погодилося прийняти норми, що обмежували свободу і передбачали нерівність у владі, бо це зменшувало вразливість людей до Війни. Якщо вас віддали в опіку чи заставу поважним людям, менш імовірно, що «яструби» на вас спокусяться, щоб схопити й продати в рабство. Інше прислів'я ашанті, яке записав Реттрей, описує ситуацію ще лаконічніше: «Якщо ти не господар, тебе схопить звір».

Бути вільним значить бути куркою серед яструбів, здобиччю хижаків. Краще погодитися на добровільне рабство й пожертвувати своєю свободою.

Клітка норм не тільки попереджає Війну. Коли традиції та звичаї глибоко закарбовуються у свідомості, вони починають регулювати численні аспекти людського життя. Вони неминуче працюють на користь тих, хто має вагу в суспільстві, коштом усіх інших. Навіть коли норми проходять шлях еволюції довжиною в століття, інтерпретувати й застосовувати їх продовжують більш владні особи. Чому б їм не повернути все на свою користь і не зміцнити свою владу в спільноті або родині ще більше?

За винятком кількох матриархальних груп, норми багатьох бездержавних суспільств Африки створили ієрархію, угорі якої стояли чоловіки, а внизу — жінки. Це ще помітніше у звичаях, що збереглися на Близькому Сході й у деяких частинах Азії, наприклад у пуштунів, про яких ми вже згадували. Життя пуштунів суворо регульоване давніми звичаями, що називаються «пуштунвалі». Система законів і влади пуштунвалі надає великої уваги щедрості й гостинності. Але водночас створює дуже тісну клітку норм. Один з аспектів цього — санкціонування помсти за низку діянь. Найвідоміша збірка норм пуштунвалі починається зі згадки про те, що

пуштун вірить і діє відповідно до принципу... «око за око, зуб за зуб, кров за кров». Він змиває кривду кривдою, не думаючи про ціну наслідків, і відновлює свою честь, стираючи ганьбу належним вчинком.

Війна завжди стоїть за рогом, навіть там, де її намагаються попередити якнайбільшою щедрістю й гостинністю. Це має передбачувані наслідки для загальної свободи людей. Та найбільше цей тягар відчувають на собі жінки. Норми пуштунів не тільки роблять жінку залежною від батька, братів, чоловіка; вони обмежують її в будь-яких діях. Дорослі жінки не працюють і проводять майже весь час удома. Виходячи надвір, вони мусять вкриватися з голови до ніг чадрою і їх обов'язково має супроводжувати родич-чоловік. Покарання за позашлюбні стосунки дуже жорстокі. Гноблення жінок — ще один бік свободи, створеної кліткою норм.

Поза Гоббсом

Загалом ми бачимо геть не ту картину, яку намалював Гоббс. Проблема суспільств, де немає Левіятана, — не лише в неконтрольованому насильстві «всіх проти всіх». Не менш серйозне питання — клітка норм, яка створює жорсткий комплекс очікувань і здебільшого нерівні соціальні стосунки, породжуючи іншу, проте аж ніяк не легшу форму домінування.

Можливо, досягти свободи здатні потужні централізовані держави? Але ми вже бачили, що такі держави мають схильність діяти деспотично, пригноблювати своїх громадян і не розвивати свободу, а душити її.

То невже ми приречені обирати між різними формами домінування? Вічно існувати або в умовах Війни, або в клітці норм, або під ярмом деспотичної держави? Хоча свобода ніде й ніколи не виникає автоматично, і досягти її завжди було складно, у людському житті є місце для свободи, і це суттєво залежить від появи держави та її інститутів. Однак вони мають кардинально відрізнятись від того, що уявляв собі Гоббс: це має бути не всемогутній нестримний морський монстр, а «закута держава». Нам потрібна держава, яка має силу застосовувати закони, контролювати насильство, залагоджувати конфлікти, надавати громадські послуги, але водночас бути сумірною й керованою впевненим і добре організованим суспільством.

Приборкати техасців

Штат Вайомінг було створено Актом про Тихоокеанську залізницю 1862 року. Він містив наказ збудувати залізничний шлях від Східного до Західного узбережжя США. Об'єднана Тихоокеанська залізниця (Union Pacific), яку почали будувати на захід від Міссурі, мала з'єднатися з Центральною Тихоокеанською (Central Pacific), що простягалася на схід від каліфорнійського міста Сакраменто. У 1867 році вона досягла території сучасного Вайомінгу, який на той час був лише округом території Дакота. До липня 1867 року туди вже прибуло чимало переселенців, і головний інженер «Union Pacific» генерал Гренвілл М. Додж розпочав планування міста Шаєнн, яке повинно було стати столицею штату. Місто мало обійняти територію в десять квадратних кілометрів, складатися з правильно розташованих кварталів, провулків і вулиць. Union Pacific, яка отримала від уряду величезний грант на будівництво залізниці, оголосила розпродаж земельних ділянок уже через три дні після того, як Додж виконав усі розрахунки. Ціна стартувала від 150 доларів. 7 серпня в місцевій крамничці в Шаєнні — тоді ще фактично наметовому містечку — відбулися перші масові збори, де було обрано комітет, що мав створити хартію міста. 19 вересня з'явився перший номер малоформатної міської газети Cheyenne Leader, що стала виходити раз на три тижні. У грудні газета радила своїм читачам уночі носити зброю для самозахисту через «часті напади душителів». 13 жовтня наступного року її редактор зазначав:

Пістолетів у нас не менше, ніж людей. Позбавлення ближнього життя вже перестало бути справою, вартою бодай якоїсь уваги.

Щоб розв'язати проблеми, типові для американського фронтиру, на цьому етапі Шаєнн вдався до «правосуддя пильності». У січні 1868 року трьох чоловіків було заарештовано за крадіжку, але згодом випущено під заставу. На ранок їх знайшли зв'язаними разом із запискою «Вкрали 900 доларів...

повернули 500... Наступного разу — на гілляку. Стережіться Комітету пильності». Наступного дня карателі спіймали й повісили трьох «горлорізів».

У сільських районах, де населення займалося тваринництвом, усе було ще гірше. Як у 1879 році доповідав Громадській земельній комісії США Едвард Сміт, «вдаліні від поселень рушниця — єдиний закон». З поширенням ранчо конфлікти між дрібними фермерами та великими землевласниками загострилися: реакція скотарів призвела до Війни в окрузі Джонсон. У вівторок, 5 квітня 1892 року, до Шаєнна прибуло шість особливих вагонів з двадцятьма п'ятьма техаськими стрільцями. До них приєдналися ще двадцять чотири місцевих. У цієї групи був «Смертельний список сімдесятьох» — тих, кого вони мали намір убити.

У нас немає даних про рівень убивств у Шаєнні в 90-ті роки XIX століття, проте дані щодо шахтарського містечка Бентон у Каліфорнії вражають: 24 тисячі на 100 тисяч населення! Найімовірніше, вони наближалися до показника 83 на 100 тисяч, як це було в часи «золотої лихоманки» в Каліфорнії, або 100 на 100 тисяч, як у Додж-Сіті в часи Ваєтта Ерпа*.

Усе це нагадує ситуацію в Лагосі, коли Шоїнка намагався пробратися в місто, тримаючи напоготові заряджений «глок». Проте у Вайомінгу все повернулося інакше (насправді й у Лагосі все вийшло не зовсім так, як прогнозував Каплан, і ми повернемося до цього в Розділі 14). Анархія, страх і насильство були стримані. Населення Вайомінгу більше не жило під загрозою домінування. Невдовзі тexasці заховалися на ранчо, де їх оточили правоохоронці з міста Буффало, яких попередили про приїзд чужаків. Після трьох днів облоги за наказом президента Вільяма Генрі Гаррісона прибула кавалерія; усіх тexasців і їхніх спільників було взято під варту. У наші дні Вайомінг вільний від страху, насильства й домінування. У цьому штаті один з найнижчих рівнів насильницької смерті в США: 1,9 на 100 тисяч.

А ще Вайомінг має непогану репутацію у справі допомоги людям зі звільнення від клітки норм. Візьмімо, наприклад, становище жінок. Навіть у найгірші часи жінки Вайомінгу не знали таких обмежень, як пуштунки в Афганістані й Пакистані чи мешканки багатьох регіонів Африки. Та як і скрізь у світі, у першій половині XIX століття жінки мали дуже незначний доступ до влади і не могли сказати свого слова в громадських справах; натомість на їхню поведінку було накладено тисячі обмежень, пов'язаних не лише з нерівним статусом у шлюбі, а й із суспільними нормами та звичаями. Усе почало змінюватись, коли жінки одержали право голосу. Вайомінг став першим у світі місцем, де в 1869 році жінкам надали виборче право, — за що він й одержав назву «Штат Рівності». І це сталося не через те, що звичаї та норми Вайомінгу були прихильнішими до жінок, ніж в інших части-

* Ваєтт Ерп (1848–1929) — американський правоохоронець, заступник шерифа, катяр та стрілець, одна з найвідоміших постатей Дикого Заходу. — *Прим. пер.*

нах світу. Радше законодавчі органи штату дозволили жінкам голосувати почасти для того, щоб зробити нову територію привабливішою для іммігранток, а почасти задля збільшення кількості виборців (вона мала бути достатньою, щоб вимагати для Вайомінгу статусу штату), а ще тому, що з наданням повних громадянських прав і голосу афроамериканцям залишити поза цим процесом жінок видавалося не зовсім прийнятним. У наступному розділі ми побачимо, що існує багато причин, чому клітка норм починає ламатися, щойно держава дістає змогу одягти на негідників кайданки і забезпечити виконання законів.

Закутий Левіятан

Левіятан, який узяв під контроль Війну і почав ламати клітку норм у Вайомінгу, — це не той звір, про яких ми говорили дотепер. Він існував завжди, окрім хіба що найперших днів. Йому було до снаги взяти від варту техаських горлорізів. Відтоді він значно розширив свої здібності й тепер може справедливо залагоджувати міріади конфліктів, застосовувати складний комплекс законів і надавати громадські послуги, яких потребує населення. У його розпорядженні ефективний бюрократичний апарат (попри те, що часом той здається роздутим і непотрібним), а також величезні масиви інформації про життя і наміри громадян. У нього найсильніша у світі армія. Проте він не використовує своє військо та інформаційні ресурси для гноблення й експлуатації громадян (здебільшого). Він відповідає на бажання й потреби громадян, може втрутитися й послабити клітку норм для всіх, надто для знедолених груп населення. Це — держава, яка створює свободу.

Вона звітує перед суспільством не лише тому, що до цього її зобов'язує федеральна конституція і «Білль про права», який гучно декларує права громадян. А насамперед тому, що громадяни закували цю державу в кайдани і можуть скаржитися, демонструвати і навіть повставати проти неї, якщо вона вийде за встановлені межі. Її президентів та законотворців обирають і часто усувають з посад, якщо суспільству, яким вони керують, не до смаку їхні дії. Усі посадовці підлягають перевірці та нагляду. Держава сильна, але вона співіснує із суспільством і дослухається до нього; тоді як пильне суспільство прагне брати участь у політиці та змагатися за владу. Це ми називаємо «Закутим Левіятаном». Так само, як Левіятан закував у кайдани техаських стрільців, щоб вони не завдали шкоди простим громадянам, він сам може бути закутий простолюдом, нормами й інститутами, чи, інакше кажучи, суспільством.

Це не означає, що Закутий Левіятан позбавлений дволикості. Репресії та домінування записані в його ДНК, як і в Деспотичного Левіятана. Проте кайдани не дають йому показувати своє страхітливе обличчя. Як поставили ці кайдани і чому лише деякі суспільства змогли їх створити — основна тема цієї книжки.

Розмаїття, а не кінець історії

В історії людства свобода завжди була рідкістю. Багато суспільств не змогли розвинути централізованої влади, здатної застосовувати закони, мирно розв'язувати суперечки та захищати слабших від сильніших. Натомість вони нав'язували людям клітку норм, що мало аналогічні згубні наслідки для свободи. Там, де з'являвся Левіятан, ситуація зі свободою навряд чи ставала кращою. Навіть встановлюючи закон і підтримуючи мир у певних царинах, Левіятан часто виявлявся деспотичним, нечутким до суспільства, — він майже нічим не сприяв звільненню своїх громадян. Лише «закуті» держави змогли скористатися владою, щоб захистити свободу. Закутий Левіятан був дуже особливим і в іншому сенсі: він створював широкі економічні можливості й заохочення, сприяв постійному зростанню економічного добробуту. Утім цей Закутий Левіятан з'явився в історії доволі пізно, і його піднесення було пов'язане із запеклими суперечками та змаганнями.

Зараз нам починає трохи відкриватися відповідь на питання, з якого ми почали. Це не означає, що в міру невпинного зростання свободи ми прямуємо до кінця історії. Річ не в тому, що у світі безконтрольно пошириться анархія. І не в тому, що всі країни світу скоряться диктатурі: новітній цифровій чи звичній традиційній. Усе це — лише можливості, і нормою є їхнє розмаїття, а не єдино можливий результат. Та, попри все це, помітний проблиск надії, бо люди здатні створити Закутого Левіятана, який залагоджуватиме конфлікти, не вдаючись до тиранії, і сприятиме свободі, послаблюючи клітку норм. Великою мірою прогрес людства залежить від того, чи зможе суспільство побудувати таку державу. Водночас створення, захист і контроль Закутого Левіятана завжди потребує зусиль; це невпинна робота, часто сповнена небезпеки й непевності.

Короткий огляд подальших розділів

Цей розділ присвячено троїстій типології Левіятанів: Відсутнього, Деспотичного та Закутого. У наступному ми презентуємо стрижень нашої теорії, яка стосується еволюції в часі взаємин між суспільством і державою. Пояснимо, чому люди часто опираються виникненню потужних держав (тому що бояться деспотизму) і як суспільства застосовують свої норми, не лише щоб зменшити шанси Війни, як ми переконалися на прикладі ашанті, а й для того, щоб урівноважувати й контролювати державну владу. Ми зосередимося на тому, як у тому вузькому коридорі, де втягнення суспільства в політику створює баланс сил у державі, виникає Закутий Левіятан; а також проілюструємо цю можливість прикладами давньогрецького міста-держави Афіни і заснування республіки в США. А ще зробимо низку висновків з нашої теорії, показавши, як різні історичні конфігурації призводять до поя-

ви Відсутнього, Деспотичного і Закутого Левіятанів. Далі ми покажемо, що згідно з нашою теорією не Деспотичний, а саме Закутий Левіятан виявляє і розвиває найбільші й найглибші можливості держави.

У розділі 3 ми розповімо про те, чому відсутній Левіятан може бути нестабільним і скорятися політичній ієрархії перед лицем «жаги влади» — бажання деяких діячів реформувати суспільство і зосередити у своїх руках як найбільше політичної та економічної влади. Ми побачимо, як ці переходи від бездержавних суспільств містять у собі елементи свободи і несвободи водночас. З одного боку, вони забезпечують порядок і можуть послабити клітку норм (зокрема, якщо та стоїть на їхньому шляху). З іншого — впроваджують нічим не стримуваний деспотизм. Розділ 4 присвячений огляду наслідків Відсутнього і Деспотичного Левіятанів для економічного й суспільного життя громадян. Пояснено, чому економічний добробут більш імовірний за Деспотичного Левіятана, ніж в анархічних умовах гоббсівської Війни або в тісних обставинах клітки норм. Ми також побачимо, що економічний добробут, створений Деспотичним Левіятаном, обмежений і сповнений несправедливості.

У розділі 5 порівняно економіку в умовах Відсутнього і Деспотичного Левіятанів з життям у коридорі. Ми побачимо, що Закутий Левіятан створює зовсім інші типи економічних стимулів і можливостей, дозволяє широкі експериментування й соціальну мобільність. Щоб донести цю ідею і показати, що Закутий Левіятан — не суто європейське явище, ми розглянемо італійські міста-держави та давню цивілізацію сапотеків у Центральній Америці. Та попри це, більшість прикладів Закутих Левіятанів, певна річ, можна знайти саме в Європі. Але чому?

У розділі 6 пояснено, чому деякі країни Європи змогли побудувати держави з широкою участю в них суспільств — держави потужні, проте закуті. Ми зосередимося на чинниках, які привели більшу частину Європи в коридор ще в ранньому Середньовіччі, коли германські племена, зокрема франки, завоювали землі, що раніше перебували під владою Західної Римської імперії. Ми доводимо, що поєднання представницьких інститутів та норм германських племен із централізованою бюрократичною і юридичною традицією римлян створило унікальний баланс сил між державою і суспільством, ставши початком зростання Закутого Левіятана. Наголошуючи на важливості цього поєднання, ми покажемо, як дуже відмінні типи держав виникли в різних частинах Європи, зокрема там, де не було римських традицій чи колегіальної політики германських племен (як-от в Ісландії або Візантії). Ми простежимо шлях свободи й Закутого Левіятана, який мав свої злети й падіння, а також з різних причин відхилявся від коридора.

У розділі 7 протиставлено європейський досвід та історію Китаю. Попри певну історичну подібність, ранній розвиток потужної держави в Китаї повністю знищив суспільну мобілізацію й участь у політиці. Без цих зрівнова-

жувальних сил шлях розвитку Китаю швидко привів його до Деспотичного Левіятана. Ми простежимо економічні наслідки цього типу взаємин між суспільством і державою як у стародавньому, так і в сучасному Китаї, і поговоримо про те, чи має Закутий Левіятан шанси виникнути в Китаї найближчим часом.

У розділі 8 ми перенесемося в Індію. На відміну від Китаю, Індія має давню історію народного представництва і звітності влади перед суспільством. Проте свобода в Індії так само майже не вкорінилася. Ми доводимо, що причина цього — потужна клітка норм, утілена в індійській системі каст. Стосунки між кастами не лише стримують свободу, а й роблять неможливим для суспільства ефективно змагатися з владою й контролювати державу. Кастова система породила фрагментоване суспільство та державу, якій бракує ресурсів і яка, попри це, нічим не контролювана, позаяк фрагментоване суспільство іммобілізоване й безсиле.

Розділ 9 повертає нас до європейського досвіду; ми розглянемо, чому певні частини Європи змогли дістатися коридора, а інші — ні. Відповідаючи на це питання, ми сформулюємо ще одну з центральних ідей цієї книжки: обумовлену природу того, як структурні фактори впливають на стосунки між суспільством і державою. Ми наголошуємо на тому, що вплив різних структурних факторів, таких як економічні умови, демографічні потрясіння та війни, на розвиток держави й економіки залежить від наявного балансу між державою і суспільством. Це означає, що структурні фактори не дають нам змоги робити однозначні висновки. Ми проілюструємо ці ідеї, розглянувши, чому, почавши в рівних умовах і маючи перед собою однакові проблеми, Швейцарія створила Закутого Левіятана, а Пруссія потрапила під домінування Деспотичного. І порівняємо цей випадок із Чорногорією, у якій держава не відіграла майже ніякої ролі ані в залагодженні конфліктів, ані в організації економічної діяльності. Застосувавши ті самі ідеї, ми спробуємо пояснити, чому шляхи Коста-Рики і Гватемали так різко розійшлися перед лицем економічної глобалізації XIX століття і чому розпад Радянського Союзу призвів до такого розгалуження політичних доль.

Розділ 10 присвячено розвитку американського Левіятана. Ми наголошуємо на тому, що, хоча США і змогли створити Закутого Левіятана, в його основі лежить «фаустіанська угода»: федералісти прийняли Конституцію, яка зробила федеральну державу слабкою, щоб догодити суспільству, що було занепокоєне загрозою деспотизму, а також щоб запевнити рабовласників Півдня в тому, що вони не ризикують втратити своїх рабів і майно. Цей компроміс виявився дієвим, і США досі перебувають у коридорі. З іншого боку, це призвело до незбалансованого розвитку американського Левіятана, який, хоч і став справжнім світовим морським чудовиськом, але досі має лише обмежені можливості в деяких важливих царинах. Найпоміт-

ніше це виявляється в нездатності та небажанні американського Левіятана захищати своїх громадян від насильства. Такий незбалансований розвиток також привів американського Левіятана до нерівномірності у структуруванні економічної політики, яка мала б забезпечити справедливу для всіх вигоду від економічного зростання. Ми побачимо, як нерівномірний розвиток штатів спричинив спотворення еволюції влади й ресурсів суспільства та, що парадоксально, створив у деяких галузях (таких, як національна безпека) простір для розвитку державної влади без нагляду і звітності.

Розділ 11 показує, як інститути держави в багатьох країнах, що розвиваються, діють як деспоти, проте не мають достатніх ресурсів Деспотичного Левіятана. Ми пояснимо, як виник цей «Паперовий» Левіятан і чому в цих країнах майже не докладають зусиль, щоб наділити державу необхідними можливостями. Наша відповідь полягає в тому, що ці держави бояться мобілізації суспільства і, відповідно, дестабілізації свого контролю над ним. Одне з джерел Паперового Левіятана — у непрямому правлінні колоніальної влади, яка створила сучасні адміністративні структури, та водночас дала місцевим елітам змогу правити майже без обмежень й участі суспільства.

У розділі 12 йтиметься про Близький Схід. Попри те що державотворці в цих країнах часто послаблюють клітку норм, бо вона обмежує їхню здатність «ліпити» суспільство під себе, існують обставини, за яких деспотичні держави вважають за вигідне зміцнити цю клітку й навіть відбудувати її наново. Ми пояснимо, як ця тенденція характеризує політику Близького Сходу, історичні й соціальні умови, які зробили цю стратегію привабливою для потенційних деспотів, а також наслідки подібного шляху розвитку для свободи, насильства і нестабільності.

У розділі 13 ми подискутуємо про те, як Закутий Левіятан може вийти з-під контролю, коли змагання між державою і суспільством має «нульовий результат» — кожна сторона намагається ослабити й знищити іншу задля власного виживання. Ми наголосимо, що такий результат цієї боротьби більш імовірний тоді, коли державні інститути не здатні неупереджено розв'язувати конфлікти і втрачають довіру певних сегментів громади. Для прикладу ми розглянемо падіння Веймарської республіки в Німеччині, чилійську демократію 70-х років XX століття й італійські комуни, показавши динаміку й ідентифікаційні структурні фактори, що роблять змагання з нульовим результатом більш імовірним. Зрештою, ми розкажемо, як ці сили пов'язані зі зростанням популізму в сучасному світі.

У розділі 14 розглянуто, як суспільства входять у коридор і чи можна якось полегшити їм цей процес. Ми зупинимося на кількох важливих структурних чинниках, приділивши особливу увагу тому, що робить коридор ширшим, а відповідно легшим для входження. Ми пояснимо роль широких коаліцій у таких переходах й обговоримо кілька випадків успішного переходу, а також деякі фіаско.

У розділі 15 ми торкнемося тих труднощів, які постають перед нацією в коридорі. Наш головний аргумент — у тому, що, коли світ змінюється, держави повинні розширюватися і брати на себе нові зобов'язання, а це, зі свого боку, вимагає від суспільства бути більш здібним і пильним, щоб його не викинуло з коридора відцентровою силою. Нові коаліції надважливі для держави, адже через них вона розвиває свої здатності, залишаючись у кайданах: цю можливість проілюстровано відповіддю Швеції на соціальні та економічні скрути, що спіткали її в часи Великої депресії, і тим, як це призвело до виникнення соціал-демократії. Сьогоднішня ситуація, коли перед нами постають проблеми нерівності, безробіття, повільного економічного зростання та складних загроз безпеці, дуже схожа. Нам потрібна держава, яка розвине додаткові можливості й візьме на себе нові зобов'язання, але лише в тому випадку, якщо ми зможемо знайти нові способи її закувати, мобілізувати суспільство й захистити наші свободи.